

AVROPA QITƏSİNİN KONSEPTUAL TƏMƏLLƏRİ: FİZİKİ COĞRAFIYA, TARİXİ FORMALAŞMA VƏ SİYASİ-MƏDƏNİ ÇƏRÇİVƏLƏR

Nuran Heydərov Bəhruz

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsi, qrup 272

E-mail: heydarov.nuran.bahruz.2024@unec.edu.az

XÜLASƏ

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Avropanın geoloji və fiziki baxımdan Avrasiya quru massivinin qərb hissəsini təşkil etməsinə baxmayaraq, tarixən və müasir dövrdə nə üçün ayrıca qitə kimi qəbul edilməsinin səbəblərini araşdırmaqdır. Məqalədə “Avropa” anlayışının formalaşmasında fiziki-coğrafi amillərin (tektonik quruluş, su ehtiyatları və iqlim xüsusiyyətləri) rolu ilə yanaşı, tarixi, siyasi, dini və mədəni faktorların təsiri sistemli şəkildə təhlil edilir.

Tədqiqat antik yunan xəritəşünaslığından Roma İmperiyasının ekspansiya siyasətinə, 1054-cü il kilsə parçalanmasından Maarifçilik dövründə “Şərqi Avropa” konsepsiyasının formalaşmasına, eləcə də müasir Avropa Birliyinin geosiyasi strukturuna qədər uzanan geniş tarixi mərhələləri əhatə edir. Eyni zamanda, Ural dağlarının Avropa ilə Asiya arasında sərhəd kimi qəbul edilməsinin Rusiya imperiyasının modernləşmə siyasəti ilə əlaqəsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır (Bassin, 1991). Bununla yanaşı, Ukrayna münaqişəsi və Cənubi Qafqazda baş verən geosiyasi dəyişikliklər fonunda Avropanın şərq sərhədlərinin yenidən qiymətləndirilməsi, həmçinin “Şərq” və “Qərb” anlayışları arasında mövcud olan qeyri-maddi sərhədlərin transformasiyası təhlil olunur.

Açar sözlər: *Avropa, Siyasi Coğrafiya, Avrasiya, Mədəni Kimlik, Ural dağları, Geosiyasət, Böyük Sxizma, Dəmir Pərdə*

JEL kodları: *F52, N44, Z10*

GİRİŞ

Coğrafiya elmində qitələr adətən böyük su hövzələri ilə əhatə olunmuş geniş quru sahələri kimi xarakterizə edilir. Bu yanaşma Afrika, Avstraliya, Antarktida, eləcə də Şimali və Cənubi Amerika üçün geniş şəkildə tətbiq olunsada, Avropanın qitə kimi təsnifatı müəyyən metodoloji mübahisələr doğurur. Coğrafi baxımdan Avropanı Asiyadan qəti şəkildə ayıran təbii və fasiləsiz sərhəd mövcud deyildir. Digər qitələrin okeanlarla ayrılmasından fərqli olaraq, Avropa və Asiya birlikdə Avrasiya adlanan vahid quru

massivini təşkil edir. Təxminən 55 milyon kvadrat kilometr ərazini əhatə edən bu superkontinentin qərb hissəsi Atlantik okeanına çıxışı olan, çoxsaylı yarımadalar və ada sistemləri ilə səciyyələnən Avropa regionunu əhatə edir. Bununla belə, beynəlxalq siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlər sistemində Avropa tarixən ayrıca qitə kimi qəbul edilmişdir. Avropanın geoloji-coğrafi reallığı ilə onun siyasi və mədəni identifikasiyası arasındakı uyğunsuzluq tədqiqatın əsas problemini təşkil edir. Bu kontekstdə Avropanın Asiyadan fərqləndirilməsinin əsaslarının yalnız fiziki-coğrafi amillərlə deyil, həm də tarixi, dini, mədəni və siyasi proseslərlə əlaqəli olduğu ehtimal edilir. Buna görə də məsələnin hərtərəfli təhlili coğrafi yanaşma ilə yanaşı, tarix, sosiologiya və geosiyasət sahələrinin nəzəri yanaşmalarına da müraciət edilməsini zəruri edir.

Tədqiqat çərçivəsində kompleks metodoloji yanaşmadan istifadə edilmişdir. Tarixi-xronoloji metod vasitəsilə “Avropa” ideyasının formalaşması və inkişaf mərhələləri araşdırılmış, müqayisəli təhlil əsasında müxtəlif dövrlərə aid xəritələr və coğrafi təsəvvürlər qarşılaşdırılmışdır. Diskurs analizi metodu isə siyasi və intellektual mətnlərdə “Şərq” və “Qərb” anlayışlarının necə formalaşdırıldığını və legitimləşdirildiyini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Məqalə fiziki-coğrafi amillərin təhlili, tarixi kimliyin formalaşması, dini parçalanmaların təsiri, müasir siyasi sərhədlərin xüsusiyyətləri və gələcək perspektivlərin qiymətləndirilməsi kimi əsas bölmələrdən ibarətdir (Heffernan, 1998).

Fiziki coğrafiya: mifik təsəvvürlər və tektonik gerçəklik

Müasir geologiyanın əsas müddəalarından biri Yer qabığının müxtəlif litosfer plitələrindən ibarət olmasıdır. Qitələrin geoloji təsnifatında bu plitələrin sərhədləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Geoloji xəritələr Afrika, Şimali Amerika və Cənubi Amerika kimi müstəqil tektonik plitələrin mövcudluğunu göstərsə də, geoloji baxımdan ayrıca “Avropa plitəsi” mövcud deyildir. Avropanın böyük hissəsi Asiyanın müvafiq əraziləri ilə birlikdə vahid Avrasiya tektonik plitəsinin üzərində yerləşir. Anadolu plitəsi və Egey regionu kimi lokal geoloji xüsusiyyətlər istisna olmaqla, Avropanın şərq sərhədi kimi qəbul edilən Ural dağları boyunca hər hansı aktiv tektonik sərhəd və ya plitə toqquşma zonası müşahidə olunmur. Müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, Himalay dağ sistemi Hindistan və Avrasiya plitələrinin toqquşması nəticəsində formalaşmış və geoloji baxımdan aydın sərhəd funksiyası daşıyır. Ural dağları isə qədim dağəmələgəlmə proseslərinin məhsulu olub, uzunmüddətli eroziya təsiri nəticəsində relyef xüsusiyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə itirmişdir. Bu səbəbdən onların Avropa ilə Asiya arasında geoloji sərhəd kimi qəbul edilməsi mübahisəli xarakter daşıyır (Seton-Watson, 1985).

Fiziki-coğrafi xüsusiyyətlər baxımından da Avropa ilə Qərbi Sibir arasında kəskin fərqlər müşahidə olunmur. Şərqi Avropa düzənliyi və Qərbi Sibir ovalığı oxşar iqlim şəraiti və biocoğrafi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Hidroqrafik sistemlər də ayırıcı deyil, əksinə, müxtəlif regionlar arasında qarşılıqlı

əlaqələrin formalaşmasına şərait yaradan amillər kimi çıxış etmişdir. Bu baxımdan Volqa çayı tarixən Xəzər hövzəsi və Asiya regionları ilə iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Nəticə etibarilə, geoloji, iqlim və biocoğrafi göstəricilər Avropanın ayrıca qitə kimi qəbul edilməsinin yalnız fiziki-coğrafi amillərlə izah edilə bilməyəcəyini göstərir. Bu vəziyyət Avropa anlayışının formalaşmasında tarixi, siyasi və mədəni faktorların xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu ortaya qoyur (Hay, 1957).

Tarixi formalaşma I: antik çağ və 'barbarlıq' anlayışı

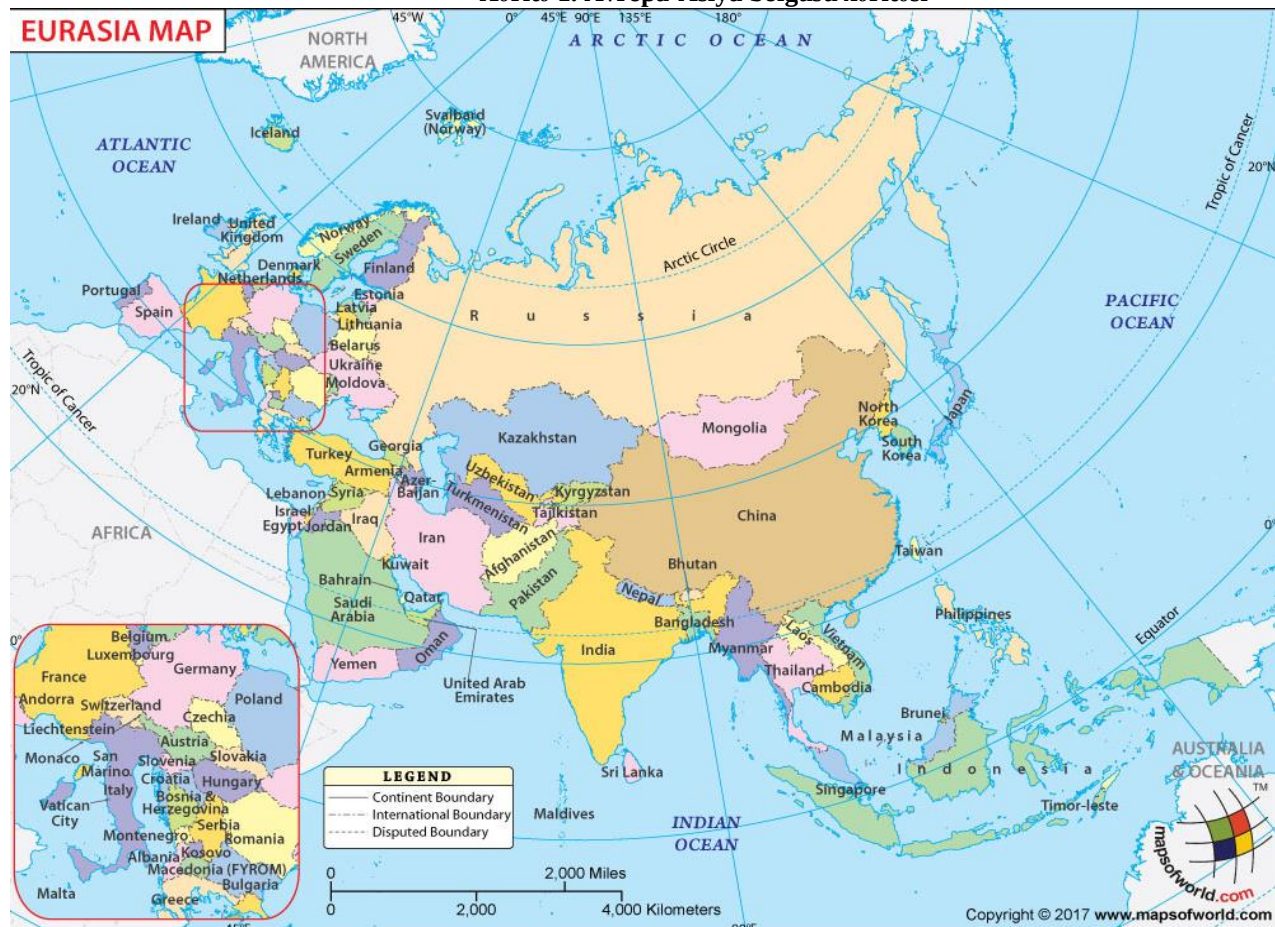
Avropa anlayışının intellektual mənşəyi Qədim Yunanıstan dövrünə təsadüf edir. Antik yunan mənbələrində Egey dənizinin qərbində yerləşən ərazilər “Avropa”, şərqində yerləşən torpaqlar isə “Asiya” kimi təsnif edilirdi. İlk mərhələdə bu bölgü əsasən coğrafi və naviqasiya xarakteri daşısa da, sonrakı dövrlərdə siyasi və mədəni məzmun qazanmışdır. Xüsusilə eramızdan əvvəl V əsrdə baş vermiş Yunan-Əhəmənilər müharibələri nəticəsində Avropa və Asiya anlayışları arasında ideoloji fərqləndirmə daha qabarıq şəkildə formalaşmışdır. Antik yunan siyasi düşüncəsində yunan şəhər-dövlətləri azadlıq və vətəndaş iştirakçılığı ilə əlaqələndirilir, Əhəməni imperiyası isə mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət modeli ilə xarakterizə olunurdu (Xəritə 1.).

Bu yanaşma dövrün intellektual mənbələrində də öz əksini tapmışdır. Hippokrat “Hava, sular və ərazilər haqqında” əsərində iqlim şəraiti ilə insan davranışları arasında əlaqə qurmağa çalışaraq müxtəlif coğrafi mühitlərin fərqli sosial və siyasi xüsusiyyətlər formalaşdırdığını irəli sürmüşdür. Müəllif Avropa və Asiya əhaliləri arasındakı fərqləri əsasən iqlim amilləri ilə izah etmişdir. Müasir elmi yanaşmalar bu fikirləri qəbul etməsə də, onlar coğrafi determinizm nəzəriyyəsinin erkən nümunələrindən biri hesab olunur. Eyni zamanda, həmin təsəvvürlər sonrakı dövrlərdə Avrosentrik düşüncənin formalaşmasına təsir göstərən ilkin intellektual yanaşmalar kimi qiymətləndirilir.

Roma İmperiyası dövründə “Avropa” anlayışı əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha az ön plana çıxmışdır. Bunun əsas səbəbi Romanın özünü müəyyən bir qitə ilə deyil, Aralıq dənizi hövzəsi ətrafında formalaşmış universal siyasi məkan kimi təqdim etməsi idi. “Mare Nostrum” (“Bizim dəniz”) konsepsiyası əsasında qurulan imperiya Avropa, Asiya və Afrika qitələrinin müxtəlif hissələrini vahid siyasi sistem çərçivəsində birləşdirirdi. Bu baxımdan Roma siyasi düşüncəsində əsas fərqləndirmə qitələr arasında deyil, imperiya sərhədləri daxilində və xaricində yaşayan əhali qrupları arasında aparılırdı.

Romanın şimal sərhədləri əsasən Reyn və Dunay çayları boyunca uzanırdı. Bu sərhədlərin şimalında yaşayan german və digər tayfalar Roma mənbələrində “barbar” kimi xarakterizə olunurdu.

Xəritə 1. Avropa-Asiya bölgüsü xəritəsi

Mənbə: <https://www.mapsofworld.com/eurasia-map.html>

Nəticə etibarilə, müasir dövrdə Avropanın ayrılmaz hissəsi hesab edilən Almaniya, Skandinaviya və Britaniya adalarının böyük hissəsi həmin dövrdə Roma sivilizasiya məkanından kənarda yerləşən ərazilər kimi qiymətləndirilirdi. Bu fakt göstərir ki, “Avropa” anlayışının məzmunu və sərhədləri tarix boyu sabit xarakter daşımamış, müxtəlif siyasi və mədəni kontekstlərdən asılı olaraq dəyişmişdir. Beləliklə, Avropa identikliyinə formalaşması coğrafi amillərlə yanaşı, tarixi və siyasi proseslərin təsiri altında baş vermişdir (Rietbergen, 2006).

Tarixi formalaşma II: orta əsrlər və kilsənin parçalanması

Roma İmperiyasının süqutundan sonra (476-cı il) Avropa anlayışının məzmununda mühüm dəyişikliklər baş verdi. Orta əsrlərdə kollektiv kimliyin formalaşmasında əsas amil etnik mənsubiyyət və ya coğrafi yerləşmə deyil, dini identiklik hesab olunurdu. VII-VIII əsrlərdə ərəb-müsəlman fəthlərinin Şimali Afrika və İberiya yarımadasına yayılması Aralıq dənizi regionunun siyasi və mədəni strukturuna əhəmiyyətli təsir göstərdi. Nəticədə Aralıq dənizi əvvəlki dövrlərdə malik olduğu integrativ funksiyaları qismən itirdi və müxtəlif sivilizasiya məkanları arasında sərhəd zonası xarakteri almağa başladı. Bu

şəraitdə Avropa anlayışı getdikcə xristian dünyası (Christendom) ilə daha sıx əlaqələndirildi və bir çox hallarda bu iki anlayış paralel şəkildə istifadə olunmağa başlandı (Hay, 1957).

Bununla belə, xristian dünyası vahid dini və siyasi məkan kimi fəaliyyət göstərmirdi. 1054-cü ildə baş vermiş Böyük Sxizma nəticəsində xristianlıq Roma mərkəzli Katolik Kilsəsi və Konstantinopol mərkəzli Pravoslav Kilsəsi olmaqla iki əsas qola ayrıldı. Bu hadisə Avropanın dini və mədəni inkişafında uzunmüddətli təsirlərə malik olmuşdur (Runciman, 1955).

Sonrakı dövrlərdə bu bölgü Balkanlar və Şərqi Avropa regionlarında fərqli dini-mədəni identikliklərin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Macarlar və polyaklar əsasən katolik ənənəsinə, rumınlar, serblər və ruslar isə pravoslav ənənəsinə mənsub olmuşlar. Bu fərqlər yalnız dini sahədə deyil, siyasi institutların, mədəni dəyərlərin və tarixi inkişaf istiqamətlərinin formalaşmasında da müəyyən rol oynamışdır (Xəritə 2).

Xəritə 2. Katolik/Pravoslav bölgüsünün xəritəsi

Mənbə: <https://www.britannica.com/event/East-West-Schism-1054>

Samuel Huntington “Sivilizasiyaların toqquşması” əsərində bu dini-mədəni bölgünü Avropanın əsas sivilizasiya sərhədlərindən biri kimi xarakterizə etmişdir. Onun yanaşmasına görə, Qərbi Xristianlıq ənənəsi İntibah, Reformasiya, Maarifçilik və Sənaye İnqilabı kimi proseslərin inkişafına əlverişli şərait yaratmış, Şərqi Xristianlıq ənənəsi isə fərqli tarixi və institusional inkişaf xətti üzrə formalaşmışdır. Bu

baxımdan Böyük Sxizma Avropanın dini parçalanması ilə yanaşı, qitənin gələcək siyasi və mədəni diferensiasiyasına təsir göstərən mühüm tarixi hadisələrdən biri hesab edilir (Xəritə 3).

Dini-mədəni sərhədlərlə yanaşı, Avropa ilə Asiya arasında fiziki sərhədin müəyyənləşdirilməsi məsələsi də tarix boyu müzakirə mövzusu olmuşdur. Antik dövrdən XVII əsrə qədər tərtib edilmiş bir çox xəritələrdə Avropanın şərq sərhədi kimi Don çayı qəbul edilirdi. Lakin Rusiya dövlətinin ərazi baxımından genişlənməsi ilə bu yanaşmanın siyasi və coğrafi məhdudiyyətləri daha qabarıq şəkildə özünü göstərməyə başladı. Moskva və sonradan Sankt-Peterburq Avropa istiqamətində yerləşsə də, imperiyanın geniş Sibir əraziləri ənənəvi təsnifat çərçivəsində Asiya məkanına aid edilirdi. XVIII əsrdə I Pyotrun həyata keçirdiyi modernləşmə siyasəti Rusiyanın Avropa dövlətləri sisteminə inteqrasiyasını prioritet istiqamətlərdən birinə çevirmişdir. Bu proses yalnız siyasi və institusional islahatlarla məhdudlaşmamış, həm də coğrafi təsəvvürlərin yenidən formalaşdırılmasını əhatə etmişdir (Neumann, 1999).

Xəritə 3. Avropa-Asiya sərhədi (Ural dağları)

Mənbə: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Europe_orthographic_Caucasus_Urals_boundary_\(with_borders\).s](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Europe_orthographic_Caucasus_Urals_boundary_(with_borders).s)

vg

Həmin dövrdə coğrafiyaşünas və tarixçi Vasili Tatişev Avropa ilə Asiya arasındakı sərhədin Don çayı deyil, Ural dağları boyunca keçirilməsi ideyasını irəli sürmüşdür. Bu yanaşma rəsmi şəkildə Ural dağlarının təbii-coğrafi xüsusiyyətləri ilə əsaslandırılsa da, onun siyasi nəticələri də əhəmiyyətli olmuşdur. Ural dağlarının sərhəd kimi qəbul edilməsi Rusiyanın əsas siyasi və iqtisadi mərkəzlərinin, o cümlədən Moskva, Sankt-Peterburq və Volqaboyu regionunun Avropa məkanının tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməsinə imkan yaratmışdır. Eyni zamanda, Volter və Didro kimi Maarifçilik dövrünün bəzi tanınmış nümayəndələri I Pyotrun islahatlarını müsbət qiymətləndirərək Rusiyanın Avropa ilə yaxınlaşmasını dəstəkləmişlər (Wolff, 1994). Beləliklə, Ural dağlarının Avropa-Asiya sərhədi kimi qəbul edilməsi yalnız fiziki-coğrafi amillərlə deyil, həm də XVIII əsrin siyasi və ideoloji prosesləri ilə sıx bağlı olmuşdur.

Maarifçilik və “Şərqi Avropa” Diskursunun Yaranması

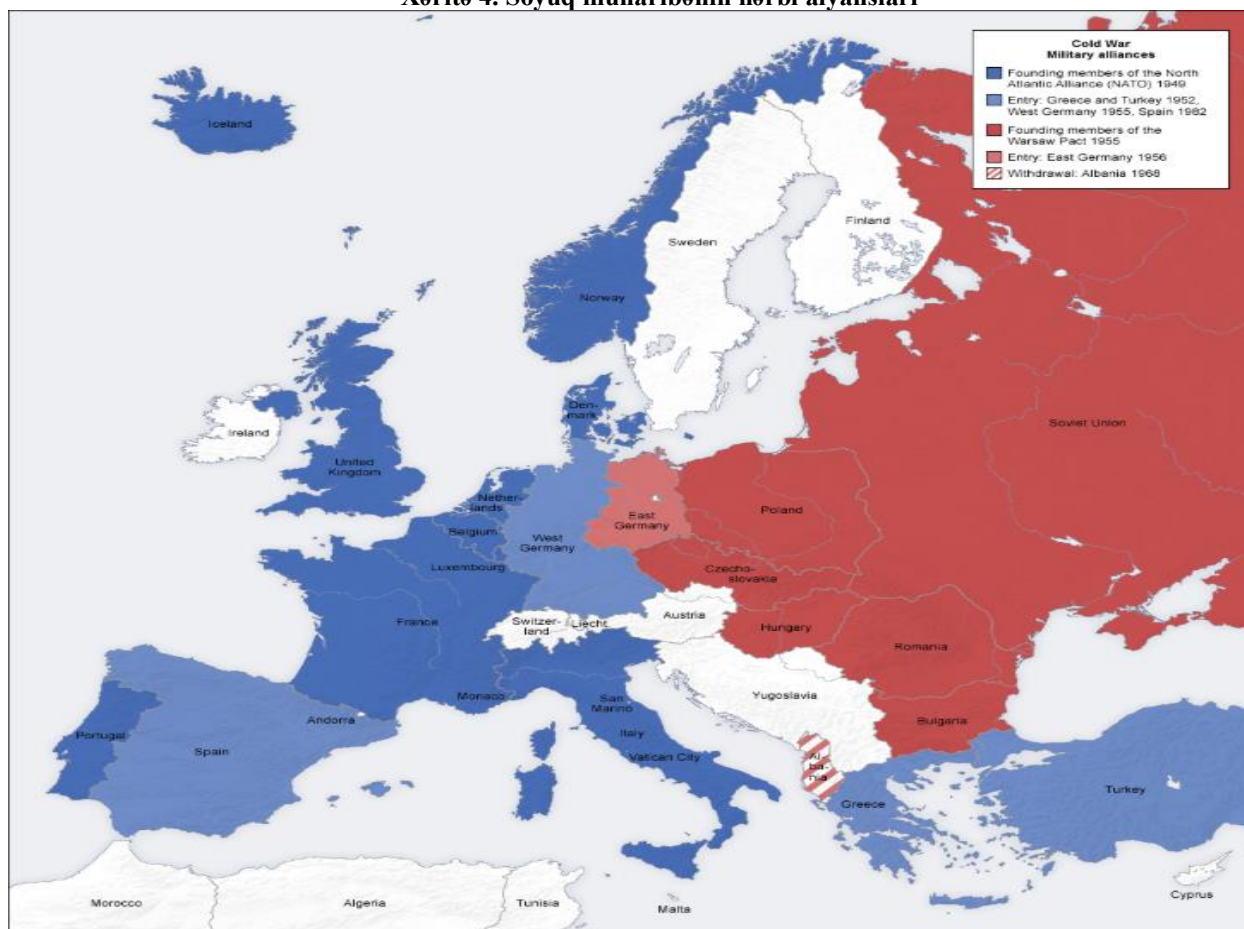
XVIII əsr Avropa intellektual tarixində mühüm transformasiyaların baş verdiyi dövr kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə bir tərəfdən universal hüquq və azadlıqlar ideyaları formalaşmış, digər tərəfdən isə Avropa daxilində müxtəlif regionların təsnifatı və iyerarxik fərqləndirilməsi daha sistemli xarakter almışdır. Larry Wolff (1994) qeyd edir ki, “Şərqi Avropa” anlayışı coğrafi reallığın birbaşa əksi deyil, daha çox Maarifçilik dövrünün Qərbi Avropa intellektual mühitində formalaşmış konseptual konstruksiyadır. Bu yanaşma çərçivəsində ənənəvi Şimal-Cənub bölgüsü tədricən Qərb-Şərq bölgüsü ilə əvəz olunmuş, Fransa, İngiltərə və Almaniya tərəqqi və sivilizasiya ilə əlaqələndirilərkən, Polşa, Rusiya və Balkan regionları daha aşağı inkişaf səviyyəsinə malik məkanlar kimi təqdim edilmişdir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bu təsnifat yalnız ideoloji deyil, həm də siyasi və iqtisadi maraqlarla əlaqəli olmuşdur. Maarifçilik dövrünün bir sıra mütəfəkkirləri Qərbi Avropanı universal sivilizasiyanın əsas daşıyıcısı kimi təqdim edərkən, Şərqi Avropanı müqayisə obyektinə və ya alternativ model kimi xarakterizə etmişlər. Bu kontekstdə Volter və digər maarifçilərin I Pyotrun islahatlarına verdikləri müsbət qiymət Rusiyanın Avropa siyasi və mədəni məkanına inteqrasiyası ilə əlaqələndirilə bilər. Beləliklə, Rusiyanın Avropaya yaxınlaşması müasirlik və tərəqqi meyarları çərçivəsində dəyərləndirilmişdir.

Wolffun yanaşmasına əsasən, “Şərqi Avropa” anlayışı sabit və dəyişməz coğrafi kateqoriya deyil, müxtəlif tarixi dövrlərdə dəyişən siyasi və intellektual təsəvvürlərin məhsuludur. Bu baxımdan müasir dövrdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ukrayna kimi ölkələrdə müşahidə olunan Avropa inteqrasiyası diskursu da tarixi olaraq formalaşmış bu konseptual çərçivə ilə əlaqələndirilə bilər. Eyni zamanda, Maarifçilik dövründə periferiya və ya geri qalmış regionlar kimi təqdim olunan Polşa, Baltik ölkələri və Ukraynanın bu gün Avropa İttifaqı ilə sıx inteqrasiya prosesində iştirak etməsi “Şərqi Avropa” anlayışının dəyişkən və siyasi xarakter daşdığını bir daha göstərir.

Soyuq müharibə dövrü: ideoloji ayrıcın anatomiyası

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropa coğrafi baxımdan vahid məkan olaraq qalsa da, siyasi və ideoloji baxımdan iki fərqli blok arasında bölündü. Uinston Çörçillin məşhur çıxışında istifadə etdiyi “Dəmir Pərdə” anlayışı Baltik dənizi sahillərindən Adriatik dənizinə qədər uzanan və Avropanı iki siyasi sistemə ayıran xətti ifadə edirdi (Xəritə 4.).

Xəritə 4. Soyuq müharibənin hərbi alyansları

Mənbə: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cold_war_europe_military_alliances_map_en.png

Bu bölgü NATO üzvü olan Qərbi Avropa dövlətləri ilə Varşava Müqaviləsi Təşkilatına daxil olan Şərqi Avropa ölkələri arasındakı siyasi və ideoloji fərqləri simvolizə edirdi (Judt, 2005). Müharibədən sonrakı dövrdə Qərbi Avropada liberal-demokratik institutlar və bazar iqtisadiyyatı modeli inkişaf etdiyi halda, Şərqi Avropa ölkələri Sovet İttifaqının təsiri altında sosialist idarəetmə sistemi və mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat modelini tətbiq etmişdir. Bu fərqlər yalnız siyasi və iqtisadi sahələrdə deyil, həm də sosial və mədəni inkişaf istiqamətlərində özünü göstərmişdir. Berlin divarı isə Şərq və Qərb arasında mövcud olan ideoloji qarşıdurmanın ən tanınmış simvollarından birinə çevrilmişdir. Bu dövrdə Vyana, Praqa və Budapeşt kimi şəhərlər coğrafi baxımdan bir-birinə yaxın

olsalar da, fərqli siyasi və iqtisadi sistemlərin təsiri altında inkişaf etmişlər. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması və Şərq-Qərb qarşıdurmasının sona çatması Avropada yeni integrasiya proseslərinin başlanmasına şərait yaratmışdır. Bununla belə, soyuq müharibə dövründə formalaşmış siyasi, iqtisadi və sosial fərqlərin müəyyən elementləri müasir Avropada da öz təsirini qoruyub saxlamaqdadır.

Müasir Avropa: institusional çərçivə və dinamik sərhədlər

Müasir dövrdə Avropanın sərhədləri və məzmunu onun hansı siyasi və ya institusional çərçivədə nəzərdən keçirilməsindən asılı olaraq fərqli şəkildə müəyyən edilir. Avropa Şurası kontekstində Avropa anlayışı İslandiya dan Azərbaycana qədər uzanan geniş coğrafi məkanı əhatə edir. Bu təşkilatın fəaliyyətinin əsasını insan hüquqlarının qorunması, demokratiyanın təşviqi və hüququn aliliyi prinsipləri təşkil edir. Bu baxımdan Avropa Şurası Avropanı ortaq siyasi və hüquqi dəyərlər əsasında formalaşan geniş əməkdaşlıq məkanı kimi təqdim edir.

Avropa İttifaqı çərçivəsində isə Avropa anlayışı daha məhdud siyasi və iqtisadi integrasiya modeli ilə əlaqələndirilir. Avropa İttifaqına üzvlük üçün müəyyən edilmiş Kopenhagen meyarları demokratik institutların sabitliyini, hüququn aliliyini, insan hüquqlarının təmin edilməsini və fəaliyyət qabiliyyətli bazar iqtisadiyyatının mövcudluğunu əsas şərtlər kimi müəyyən edir. Bu səbəbdən Avropa İttifaqının sərhədləri yalnız coğrafi amillərlə deyil, həm də siyasi və institusional göstəricilərlə formalaşır. Avropa integrasiyasının daha dərin formaları Avro zonası və Şengen məkanı kimi institutlarda öz əksini tapır. Avro zonası vahid valyuta sistemini təmin etdiyi halda, Şengen məkanı iştirakçı dövlətlər arasında sərhəd nəzarətinin minimuma endirilməsinə əsaslanır. Bununla yanaşı, Şengen sistemi daxili hərəkət azadlığını genişləndirərkən, xarici sərhədlərin idarə olunmasına xüsusi diqqət yetirir. Bu xüsusiyyət elmi ədəbiyyatda bəzən “Fortress Europe” (“Qala Avropa”) konsepsiyası çərçivəsində müzakirə olunur. Beləliklə, müasir dövrdə Avropa anlayışı yalnız coğrafi mənsubiyyətlə deyil, həm də siyasi integrasiya səviyyəsi, hüquqi status və institusional iştirak meyarları ilə müəyyən edilir (Shore, 2000).

Şərq-Qərb dialektikası: “özgə”nin konstruksiyası

Edward Said (1978) “Şərqşünaslıq” əsərində Qərbin öz mədəni və siyasi identikliyi formalaşdırarkən “Özgə” obrazından istifadə etməsi mexanizmini təhlil etmişdir. Saidə görə, “Şərq” anlayışı yalnız coğrafi kateqoriya deyil, həm də Qərbin özünü rəşional, müasir və inkişaf etmiş məkan kimi təqdim etməsinə xidmət edən diskursiv konstruksiyadır. Bu yanaşma beynəlxalq münasibətlərdə və siyasi identikliklərin formalaşmasında mühüm nəzəri çərçivələrdən biri hesab olunur. Saidin irəli sürdüyü nəzəri yanaşma Avropanın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı müasir müzakirələrin təhlilində də tətbiq edilə bilər. Türkiyənin uzunmüddətli Avropa İttifaqına üzvlük prosesi, miqrasiya siyasəti ətrafında aparılan debatlar və “Avropa dəyərləri” anlayışının siyasi diskurslarda istifadəsi

Avropa identikliyinə formalaşdırılması prosesinin müxtəlif aspektlərini əks etdirir. Bu kontekstdə bəzi tədqiqatçılar Avropanın sərhədlərinin yalnız coğrafi meyarlarla deyil, həm də siyasi, mədəni və institusional amillərlə müəyyənləşdirildiyini vurğulayırlar. Məsələn, Avropa İttifaqına üzvlük məsələlərində iqtisadi göstəricilər, siyasi institutların fəaliyyəti, tarixi münasibətlər və geosiyasi amillər kompleks şəkildə nəzərə alınır.

Azərbaycan da bu müzakirələr kontekstində xüsusi əhəmiyyət daşıyan ölkələrdən biri hesab edilə bilər. Ölkə coğrafi mövqeyi, tarixi inkişaf xüsusiyyətləri və siyasi identikliyi baxımından Avropa ilə Asiyanın kəsişməsində yerləşir. Eyni zamanda, Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyi strategiyalarında mühüm rol oynayır. Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri və Cənub Qaz Dəhlizi kimi layihələr ölkənin Avropa bazarları ilə iqtisadi əlaqələrinin dərinləşməsinə şərait yaratmışdır. Bu vəziyyət Avropa ilə əlaqələrin yalnız mədəni və ya coğrafi amillərlə deyil, həm də strateji və iqtisadi maraqlarla formalaşdığını göstərir.

Beləliklə, müasir dövrdə Avropanın şərq sərhədləri sabit və dəyişməz xətt kimi deyil, siyasi diskurslar, institusional münasibətlər, iqtisadi əməkdaşlıq formaları və geosiyasi proseslər çərçivəsində davamlı şəkildə yenidən müəyyənləşdirilən anlayış kimi qiymətləndirilə bilər.

Müasir münaqişə zonaları: Ukrayna və Cənubi Qafqaz

Müasir dövrdə Avropanın siyasi və geosiyasi sərhədləri ilə bağlı müzakirələrin mərkəzində Ukrayna münaqişəsi dayanır. Bu münaqişə yalnız ərazi və təhlükəsizlik məsələləri ilə deyil, həm də Ukraynanın geosiyasi istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqələndirilir. Bir sıra tədqiqatçılar Ukraynanın Avropa integrasiyası istiqamətində atdığı addımları ölkənin siyasi və institusional inkişaf modelinin seçimi kontekstində qiymətləndirirlər. 2013-2014-cü illərdə baş vermiş Maydan hadisələrindən sonra Avropa İttifaqı ilə integrasiya ideyası Ukrayna siyasi diskursunda daha mühüm yer tutmağa başlamışdır (Asmus, 2010). Bu proses Avropanın sərhədlərinin yalnız coğrafi amillərlə deyil, həm də siyasi identiklik və institusional mənsəbiyyət məsələləri ilə əlaqəli olduğunu göstərir (Sadigov et al., 2026 a,b,c.).

Cənubi Qafqaz regionu da Avropa ilə Asiya arasında yerləşən və müxtəlif geosiyasi təsirlərin kəsişdiyi məkanlardan biri hesab olunur. Gürcüstan uzun müddətdir Avropa və Avro-Atlantik strukturlarına integrasiyanı xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyən etmişdir. Azərbaycan isə daha çox çoxtərəfli və balanslaşdırılmış xarici siyasət kursu həyata keçirərək həm Avropa, həm də digər regional aktorlarla əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə çalışır. Bu baxımdan ölkə özünü Şərq və Qərb arasında əlaqələndirici məkan kimi təqdim edir. Coğrafi baxımdan Asiya qitəsində yerləşməsinə baxmayaraq, Azərbaycan bir sıra transmilli enerji və nəqliyyat layihələri vasitəsilə Avropa ilə sıx iqtisadi əlaqələr qurmuşdur. Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri və Cənub Qaz Dəhlizi kimi layihələr

Azərbaycanın Avropa enerji bazarı ilə integrasiyasında mühüm rol oynayır. Bu vəziyyət bir daha göstərir ki, müasir dövrdə Avropaya aidiyyət məsələsi yalnız coğrafi meyarlarla deyil, həm də iqtisadi əlaqələr, siyasi əməkdaşlıq və geostrateji maraqlar çərçivəsində qiymətləndirilir.

NƏTİCƏ

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Avropanın ayrıca qitə kimi qəbul edilməsi yalnız fiziki-coğrafi amillərlə izah oluna bilməz. Geoloji baxımdan Avropa və Asiya vahid Avrasiya quru massivinin hissələrini təşkil edir və onları bir-birindən ayıran aydın tektonik sərhəd mövcud deyildir. Bu baxımdan Avropa anlayışının formalaşması və inkişafı daha çox tarixi, siyasi, dini və mədəni proseslərlə əlaqədardır. Avropanın sərhədləri müxtəlif dövrlərdə dəyişmiş, onların müəyyənləşdirilməsində coğrafi amillərlə yanaşı, siyasi maraqlar və kollektiv identikliklər də mühüm rol oynamışdır. Ural dağlarının Avropa-Asiya sərhədi kimi qəbul edilməsi, Böyük Sxizmanın yaratdığı dini-mədəni bölgü və soyuq müharibə dövründə formalaşan “Dəmir Pərdə” bu prosesin müxtəlif tarixi təzahürləri kimi qiymətləndirilə bilər (Magocsi, 1993). Araşdırma həmçinin göstərir ki, müasir dövrdə Avropa anlayışı yalnız coğrafi məkan kimi deyil, müəyyən siyasi və institusional prinsiplərlə əlaqələndirilən konseptual çərçivə kimi də başa düşülür. Demokratiya, insan hüquqları, hüququn aliliyi və siyasi iştirakçılıq kimi dəyərlər Avropa identikliyinə mühüm komponentləri hesab olunur. Nəticə etibarilə, Avropa sabit və dəyişməz coğrafi vahid kimi deyil, tarix boyu transformasiyaya məruz qalan dinamik siyasi-mədəni konstruksiya kimi qiymətləndirilə bilər. Bu səbəbdən onun sərhədləri yalnız xəritələr üzərində deyil, həm də siyasi institutlar, kollektiv identikliklər və beynəlxalq münasibətlər sistemi çərçivəsində formalaşmağa və yenidən müəyyənləşdirilməyə davam edir (Davies, 1996).

ƏDƏBİYYAT

1. Anderson Benedict (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
2. Asmus Ronald D. (2010). *A Little War That Shook the World: Georgia, Russia, and the Future of the West*. New York: Palgrave Macmillan.
3. Bassin Mark (1991). “Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space”. *Slavic Review*, Vol. 50, No. 1, pp. 1-17.
4. Davies Norman (1996). *Europe: A History*. Oxford: Oxford University Press.
5. Dawson Christopher (1952). *Understanding Europe*. London: Sheed and Ward.
6. Delanty Gerard (1995). *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*. London: Macmillan Press.

7. Grimal Nicolas (1992). *A History of Ancient Egypt*. Oxford: Blackwell Books.
8. Hay Denys (1957). *Europe: The Emergence of an Idea*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
9. Heffernan Michael (1998). *The Meaning of Europe: Geography and Geopolitics*. London: Arnold.
10. Judt Tony (2005). *Postwar: A History of Europe Since 1945*. London: Penguin Books.
11. Magocsi Paul R. (1993). *Historical Atlas of Central Europe*. Seattle: University of Washington Pr.
12. Neumann Iver B. (1999). *Uses of the Other: The “East” in European Identity Formation*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
13. Rietbergen Peter (2006). *Europe: A Cultural History*. London: Routledge.
14. Runciman Steven (1955). *The Eastern Schism*. Oxford: Clarendon Press.
15. Said Edward W. (1978). *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
16. Sadigov R.A., Nazarova M.K., Garayeva I.E., Mammadova G.I., Hasanova T.A., Muhammad M. (2025). “Modern research of using alternative energy resources in Azerbaijan”. *International Journal of Advances in Applied Sciences*, Vol. 14, No. 3, pp. 907-915. <https://doi.org/10.11591/ijaas.v14.i3.pp907-915>.
17. Seton-Watson Hugh (1985). “What is Europe, Where is Europe. *Encounter*, Vol. 65, No. 2, pp.9-17.
18. Shore Cris (2000). *Building Europe: The Cultural Politics of European Integration*. London.
19. Strabo (1917). *The Geography of Strabo*. Translated by H. L. Jones. London: Heinemann.
20. Todorov Tzvetan (1984). *The Conquest of America: The Question of the Other*. New York: Harper & Row.
21. Wolff Larry (1994). *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
22. Sadigov R.A., Mirzayev G.S., Gurbanova F.H., Muhammad D. (2026a). “Determination of diagnostic indicators in alluvial meadow-forest soils formed in the Shamkirchay reservoir basin”. *SABRAO Journal of Breeding and Genetics*, Vol. 58, No. 1, pp. 463-473. <https://doi.org/10.54910/sabrao2026.58.1.43>.
23. Sadigov R.A., Gafarbayli K.A., Hasanov F.H. (2026b). “Appraisal of current environmental situation on the Mil and Karabakh Plains in Azerbaijan”. *SABRAO Journal of Breeding and Genetics*, Vol. 58, No. 1, pp. 420–431. DOI: <https://doi.org/10.54910/sabrao2026.58.1.39>.
24. Sadigov R.A., Alverdiyeva N.F., Mammadova G.I., Isaqova V.G., Hasanova T.A., Madnee M. (2026c). “Current state of production of alternative energy on the Absheron Peninsula”. *International Journal of Applied Power Engineering*, Vol. 15, No. 1, pp. 37–45. DOI: <https://doi.org/10.11591/ijape.v15.i1.pp37-45>.

25. Shukurov S.K., Ismayilova A.A., Sadigov R.A., Karimova M.K., Hasanova T.A., Asgarova G.F. (2025). "Determination of soil salinization by hyperspectral remote sensing in the Shirvan plain". *International Journal of Advances in Applied Sciences*, Vol. 14, No. 3, pp.662-670. <https://doi.org/10.11591/ijaas.v14.i3.pp662-670>.

ABSTRACT

The primary objective of this study is to examine why Europe has historically and contemporarily been regarded as a distinct continent despite its geological and physical position as the western extension of the Eurasian landmass. The article analyzes the formation of the concept of "Europe" through both physical-geographical factors, including tectonic structure, water resources, and climatic conditions, and the historical, political, religious, and cultural processes that have played a decisive role in shaping its identity. The study covers a broad historical framework extending from ancient Greek cartography and the expansion of the Roman Empire to the 1054 ecclesiastical schism, the emergence of the concept of "Eastern Europe" during the Enlightenment period, and the contemporary geopolitical structure of the European Union. Particular attention is given to the relationship between the designation of the Ural Mountains as a continental boundary and the modernization policies of the Russian Empire (Bassin, 1991). Furthermore, the study examines the redefinition of Europe's eastern boundaries in the context of the Ukraine conflict and geopolitical developments in the South Caucasus, as well as the transformation of the intangible distinctions between "East" and "West." The findings suggest that Europe should not be understood as a geographically fixed entity but rather as a dynamic and evolving concept whose boundaries are shaped by historical and political processes and which may be characterized as a value-based civilizational project (Delanty, 1995).

Keywords: *Europe, Political Geography, Eurasia, Cultural Identity, Ural Mountains, Geopolitics, Great Schism, Iron Curtain*

JEL classification codes: *F52, N44, Z10*